

MOLNÁR JULIANNA–VARJU ZSUZSANNA

Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében

Az utóbbi években a művelődéstörténetnek az irodalommal kapcsolatos felfogása sajátos átértelmeződésen ment keresztül. A figyelmet elsősorban nem a műre és az alkotóra, hanem a befogadóra, a „fogyasztóra”, az olvasóközönségre irányítja. Mint Hanák Péter fogalmazott, nemcsak arra kíváncsi, hogy valamely korban a szellemi elit mit alkotott, hanem arra is, hogy a társadalom ebből mit használt, hogyan élt vele, gondolkodott róla. Korszakunkban a könyvekhez való viszonyulás kettőssége figyelhető meg: a könyvnek mint szellemi értékhordozónak a felfogása mellett megjelenik a könyvnek mint materialitásnak a definiálása is. Vállalt feladatunk ebből adódóan az, hogy megnézzük, milyen a könyvnek mint kulturális üzenethordónak és mint tárgynak a megjelenése a nagyvárosi középrétegek életében.

A dualizmus korának negyedszázada volt az a kor, amikor Magyarországon a nyomdászat gépesítése és szabad iparrá nyilvánítása, a könyvkiadás és könyvkereskedelem kapitalizálódása, a könyvek és sajtótermékek üzleti versenytárggyá válása megteremtette az alapot a tömeges méretű olvasásra. A közoktatás kötelezővé tétele és általános fejlődése pedig – elvileg – lehetővé tette, hogy mindenki olvasóvá válhasson, illetve igényesebb olvasóközönség is kialakuljon. Az írni-olvasni tudók száma nem ekvivalens az olvasók számával; általában a könyvvásárlók számát a kiegyezés idején mintegy százezerre becsülték.¹ A részleges analfabéták és az alig 2–3 osztályt elvégzők nagy száma, a középfelsőfokú oktatás elmaradottsága, az úgynevezett művelt közönség kétnyelvűsége s az olvasás iránt érdektelenek nagy tábora következtében a könyvkiadás főként a középrétegekre támaszkodhatott – amint ezt a fennmaradt kiadói jegyzékek is tanúsítják. A polgárosodással együtt járó társadalmi, gazdasági és kulturális változások a könyvek és időszakos kiadványok iránti érdeklődés és igény megnövekedésével járt együtt; olvasó tömegek alakultak ki – s a tömeges olvasás kielégítésére hivatott irodalmi műfajok, s a tömeges termelést lehetővé tevő egyszerű, olcsó alapanyagokból olcsón előállítható és eladható nyomdatermékek jelentek meg. A dualizmus korát egészében jellemző „kettősség” ezen a területen is jellemző. Irodalomtörténészek által régóta megállapított, hogy ebben az időszakban az irodalom kettészakadt – egyfelől kialakult egy szűk

¹ KELETI Károly: *Hazánk és népe*. Pest, 1871. 387.

rétegre alapozó, európai színvonalú, modern, művészi irodalom, mely alkalmas volt a nemzetközi reprezentációra is, másfelől pedig létrejött és korábban nem tapasztalt mértékben elterjedt az alacsony színvonalú, ámde csillogó, könnyen befogadható lektűr- és ponyvairodalom. Nem feladatunk, hogy ezekről esztétikai ítéleteket alkossunk – szempontunkból mindössze annak a megállapítása fontos, hogy ez az irodalom létrejött, s mivel a kiadványok cím- és eladott példányszám adatai alapján egyaránt kelendőnek bizonyultak, bizonyonnyal volt rájuk igény is; – tehát nem lehet őket nem tudomásul venni. 1873-ban az irodalom helyzetét a kortárs a következőképpen festette:

„Ha arról volna szó, hogy irodalmunk extensív gyarapodásából ítéljük meg a hadalást, akkor a lefolyt évek nincs oka pirulni elődei mellett; a hirlapok, folyóiratok és könyvek száma folytonos emelkedést mutat... Ha az írói termelés irányát és a könyvpiaci forgalmat vizsgáljuk, azon tapasztalatra jövünk, hogy mi még mindig csak a kezdő nemzetek közé tartozunk. A szorosan vett szakirodalomnak van közönsege, mert az a praktikus hivatással függ össze; a költészet csak divatcikk; a tulajdonképeni olvasmányok a regények zsbivásárjáról kerülnek.”²

De 1900-ban Hevesi Sándor is hasonlóan panaszkolt a *Magyar Salon* hasábjain:

„Az irodalom iránt való közönyösség. Erről lehet beszélni, mert nincs rá mentség. Van is, volt is irodalmunk, erősebb, egészségesebb, mint amilyen képzőművészetünk... Százötven esztendő alatt csodákat mivelt ez az irodalom. Biztosította halhatatlanságunkat... És mégis azt kell mondanunk, hogy Magyarországon nincs nagy becsülete a könyvnek. Nem azokra nézve mondjuk ezt, a kik nem olvasnak, hanem azokra nézve, a kik olvasnak. A ki nem olvas könyvet, majd olvas valamikor, s lehet, hogy jó könyvolvasó válik belőle. A nem olvasók sokasága olyan terület, melyet még nem puhított meg a kultúra. Abból még lehet valami. Sokkal kétségbejítőbb a könyvolvasók léhasága. Ezek közé kell számítani az újságírókat és a kritikusokat is. Ezek olvasnak, de nincs benne köszönet. Nem tesznek különbséget a konkoly és a buta [!] között. Irka-firka és az irodalom egészen összekeveredett ... Pár esztendővel ezelőtt megjelentek Jókai Mór munkái száz kötetben. De nem tudunk arról az egy kötetről, mely megjelent volna annak a száznak a nyomában mint esztétikai és kritikai feldolgozása Jókai Mór irodalmi munkásságának.”³

A megjelenő könyvek nyelvi megoszlását erősen befolyásolta az a tény, hogy évszázadokon keresztül a latin, illetve a német volt a magyarországi hivatalos nyelv; ennek következtében körülbelül korszakunk feléig a német nyelvű, illetve erről fordított művek túlsúlya jellemző. Természetesen befolyásolta ezt az is, hogy maga a nyomdászat és könyvkiadás is német területről került hozzánk. György Aladár 1873-ban panaszkolja a következőket:

„A magyar irodalom ma rabszolgája a németnek. Olvasó-közönségünk s íróink hasonlíthatlanul nagy része e roppant szorgalmu s műveltségű, de a természettől korlátolt fejű nép gondolatmenetében nőtt fel s ahoz ragaszkodik; könyvvarusaink a külföldi irodalomból csak is e nép műveit terjesztik, s a sokkal szellemdusabb s tartalmasabb angol irodalmat csak igen kevesen ismerik(...), „mily csekély ama szám, mely a ma-

² NÉVY László: *Régi dolgok új kiadásban. I.* = Figyelő 1873. jan. 5. 1. sz. 1–2.

³ HEVESI Sándor: *Irodalom és közönség.* = Magyar Szalon 1900. 34. köt. 475.

gyar irodalmat képviseli. – Egyetlen német nyelvű s itt a magyar fővárosban megjelenő napilapnak csaknem annyi olvasója van, mint az összes magyar napilapoknak s a legelterjedtebb magyar lap nem képes annyi előfizetőt felmutatni, hogy e kis hazában csak két községre is egy példány jusson. Nemcsak tudományos irodalmunk, de a sokkal hálsabb szépirodalomnak is tengődnie kell és tengődni fog ily körülmények között...”⁴

A hetvenes évek e felismerésének következtében – s a Deák-párt angломán érdeklődésű tagjainak hatására is – kezdik meg angolszász szerzők műveinek – irodalmi és szakjellegű munkáknak egyaránt – nagyobb mértékű kiadását. A *Magyar Könyvészet* adatai szerint felfedezik az orosz irodalmat is, a nyolcvanas évek végétől pedig erőteljes francia irodalmi hatás figyelhető meg. Ennek egyik markáns jele, hogy az ún. „jobb körök” elsősorban francia regényeket olvastak – persze fordításban: németül vagy magyarul. Féval, Gaborieau, Gondrecourt, Montépin, Ponson du Terrail ugyan nem a francia irodalom élvonalát alkotják, de a kedvencek kétségtelenül ők voltak. Nagy érdeklődés kísérte a Pitavalt (Világhírű bűnesetek tárháza – fogalomná lett), illetve Sanson hatkötetes könyvét, *A vérpád titkát* (Sanson több nemzedékre visszavetíthető hóhérdinasztia leszarmazottja volt – tk. családi emlékiratokat jelentetett meg). A kiegyezést követően az olvasóközönség mennyiségi növekedése mellett fokozatosan minőségi változások is végbementek nyelvi téren: a külföldi lektűrök egyre gyakrabban jelennek meg magyar nyelven.⁵ A leggyakrabban előforduló nevek: Dumas père, Hahn Ida, Paul de Kock, Eugénie Marlitt, Octave Feuillet, Victor Cherbuliez, Spielhagen, Luise Mühlbach, Georges Ohnet. S a német–magyar kapcsolatok egyik színező eleme, hogy míg nálunk Eugénie Marlitt⁶ keresett, addig német nyelvterületen Beniczky Lenke művei terjednek fordításokban.

A század végére terjedt el Magyarországon egy-egy író műveinek, egy-egy szakterület kiadványainak stb. sorozatban történő kiadása, részint az eredményesebb terjesztés, részint pedig a differenciáltabb olvasói igények kielégítése céljából. A sorozatok kiadásai üzletileg kétségkívül eredményes vállalkozások voltak – kortársi megítélésük azonban tartalmazott negatív felhangokat is. Ilyen például a következő:

„Ne nyúlj soha vak bizalommal az olyan gyűjteményes vállalatok után, melyek kitűnő írók nevével kérkedve ilyen-olyan jeles regényeket ígérnek. Lehet, sőt rendszeren van is bennök egy-két jóra való munka, – hanem aztán mennyi szemét! Részemről sohanem adnám az ifjúság kezébe úgynevezett „összes kiadásait” még klasszikus írónknak sem. Mindennek van alja. Az irodalom- és művelődés-történet kutatóihoz illő és érdemes munka az aranyból kivetni a salakot vagy a sárból is kiszedni az aranyat, de az ifjúság ne járjon utána, mert sáros lesz, – és az aranyat mégse találja meg.”⁷

⁴ GYÖRGY Aladár: *Irodalmunk demokratisálása*. = Figyelő 1873. aug. 3. 31. sz. 361–362.

⁵ A külföldi szerzők műveinek nagyarányú kiadását az is segítette, hogy Magyarország ekkor még nem csatlakozott az 1886-ban megalakult Berni Unióhoz, így műveik kiadását 1922-ig tk. kötelezően csak a fordítói honorárium terhelte.

⁶ 1906-ban 10 kötetes összkiadással is tisztelegtek előtte.

⁷ KISFALUDY Árpád Béla: *Levelek hugomhoz az olvasásról*. Bp. 1888. Szent István Társulat, 95.

A könyvolvasás a korszakban már nem közügy, szinte teljességgel visszavonult a magánszférába. A napi- és hetilapok esetében azonban ellenkezőleg, a nyilvános társadalmi terek, elsősorban a gazdag lapkínálattal rendelkező kávéházak adják a színteret. Az olvasási és ízlésviszonyokról korabeli híradások nincsenek, a kritikusok dohogása inkább csak nevelő szándék, mintsem konkrét vizsgálatokon alapuló helyzetjelentés. A századfordulóra születik meg az érdeklődés a szélesebb olvasórétegek ízlése iránt – ekkorra válik érezhetővé teljes komolyságában az irodalom kettészakadásának problémája, ekkortól találunk adatokat arra, hogy az írók, kritikusok kezdik differenciáltabban látni az olvasói igények, s ennek megfelelően az irodalom rétegezetségét. A korabeli sajtó állandóan foglalkozik az olvasóközönsséggel. Az *Ország–Világ* pl. „Egy józan családapa” panaszait közli, aki szerint családja teljesen megkötyagosodott a sok sárga-füzetes limonádé-irodalomtól, Ponson du Terrail, Montépin, Feval, Feydeau alakjainak modorát vették fel, sóhajtoznak, s ha az apjuk szól hozzájuk, csak legyintenek, mert ő műveletlen. A józan családapa – akin erősen érződik Molière *Kényeskedőkjének* ismerete, s aki valószínűleg az egyik szerkesztő – felhasználja az alkalmat a jó irodalom propagálására is; a külföldiek közül Dickenst, Dumas-t, Victor Hugót, Balzacot, Thackeray-t, George Sandot, Walter Scottot ajánlja, „akiknek művei bárhol megkaphatók”. Mindenekelőtt azonban a magyar szépirokat rekommandálja: Jókait, Gyulai Pált, Kemény Zsigmondot, Eötvöst.

„Családok, kaszinók, olvasókörök, ifjúsági egyletek, ébredjetek föl és tekintsetek a hazai szépirodalomra, mely csak reátok vár, hogy újabb erővel megkezdjé és folytassa működését, melyet a Ponsok és társai eddig megnehezítettek!”⁸

A szerzők az olvasóközönség növekedésével arányosan annak műveltség- és ízlésbeli felhígulását állapítják meg. Sokan egészen lehangoltan, főleg a *Figyelő*⁹ szerkesztőségében: szerintük a közönség felületes, egymás után falja a regényeket, elolvas mindent, de nem gondolkodik el rajtuk, ezzel az egész regényirodalom hitelét aláássák; mivel a közönség állandóan új olvasmányokra vágyik, az írók egymás után írják regényeiket, aprópénzre váltva tehetségüket, hamar kiégnek, ezzel az irodalom színvonala is állandóan csökken. Az igazi, nemes, nagy alkotások helyett a mulékony irodalmi termékeket olvassák, sőt, kifejezetten ezeket keresik az emberek. Ambrus Zoltán jóval később hasonlóan fogalmazott:

„Van a mi íróinknak nagy hazai reklámjuk, messzire hangozó, imponáló sikerük, van elég nagy közönségük és egy egész ország hódolatának mondható igazi elismerésük? A legnagyobbjainknak sincs. A legnagyobbjaink is hidegen hagyták az ország lakosságának túlnyomóan nagy részét még a legműveltebb elemek majoritását is, mert itt az irodalom még a műveltebbek majoritásának is Hekuba. A főnemességnek, a dzsentrinek, a honoráciorok nagyobb részének, a polgárságnak, – a szegényebbek világáról nem is szólva – mondhatni: a műveltebb férfiak kilencvenöt százalékának soha se kellett a magyar irodalom, nálunk csak a műveltebb asszonyok, leányok és

⁸ Közli LÁSZLÓ Mihály: *Mit olvassunk?* = *Ország–Világ* 1880. 3. füz. 67–70.

⁹ Pl. Cs. J. *Modern írók, modern közönség* című írása. = *Figyelő* 1875. okt. 10. 41. sz.

fiatalemberek egy kis töredéke akarta a mi íróinkat. Újabbán már az utóbbiak se olvasnak, s ha a zsidóság egy része nem gyarapította volna valamelyest az „olvasóközönység”-et, ilyenről talán nem is lehetne beszélni.”¹⁰

Az olvasási szokások feltárására tett első kísérletre 1893-ban, *A Hét* hasábjain bukkanhatunk; ez és a következő vizsgálódások a különböző szerzők kedveltségét, elterjedtségét próbálták megállapítani. Az olvasói érdeklődés témára orientált megoszlása csak jóval később került elő.

Kiss József felhívó cikkében a következőket írta:

„Az egyetemes, minden irodalmi ágat magába foglaló világirodalom melyik könyve az, mely igen tisztelt uramnak mindenekfelett kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha a hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökké megválni volna kénytelen?”

Az anket célja az volt, hogy a válaszokból köveztetni tudjanak arra, hogy „mely kulturirányzatok hatottak közre a mai Magyarország kulturállapotának, az uralkodó felfogásoknak megerősítésére” 43 író, publicista, tudós, színész válasza jelent meg. Mint láthatjuk, a vizsgálat nem a nagyközönségre terjedt ki, csupán kiválasztott, az irodalmi és művészeti életben aktívan résztvevő személyeket kérdezett meg. Vizsgálati módszerét tekintve hasonló típusú 1904-ből Gyalui Farkas *Legkedvesebb könyveim*¹¹ című gyűjteménye, illetve 1918-ból Kőhalmi Béla *Könyvek könyve* című kiadványa. A három vizsgálat eredménye összegezve: a tíz legkedveltebb szerző:¹²

A Hét (1893)	Gyalui Farkas (1904)	Kőhalmi Béla (1918)
Shakespeare 65%	Dickens, Jókai 58,8%	Goethe 62%
Biblia 37,5%	Shakespeare 55,9%	Arany János, Jókai 56,3%
Arany János 35%	Petőfi 52,9%	Shakespeare 54%
Goethe, Petőfi 32,5%	Biblia 41,2%	Dickens 43,7%
Jókai Mór 25%	Arany, Vörösmarty 35,3%	Tolsztoj 41,4%
Dickens 22,5%	Heine 29,4%	Petőfi 40,2%
Heine 17,5%	Deforé, Goethe, Jósika 26,5%	Dosztojevszkij 36,8%
Dante, Hugo 15%	Bajza, Byron, Cervantes, Eötvös, Schiller 17,6%	Biblia 34,5%
Macaulay 12,5%	Börne, Cooper, Dumas, Dosztojev-szkij, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Lamartine, Scott, Sue 14,7%	Flaubert 28,5%
Byron, Carlyle, Cervantes, Tolsztoj 10%	Berzsenyi, Carlyle, Kisfaludy Károly, Macaulay, Széchenyi, Taine, Tompa 11,8%	Ady, Vörösmarty 27,6%

¹⁰ AMBRUS Zoltán: *Vezető elmék*. Bp. 1913. Révai, 371.

¹¹ GYALUI Farkas: *Legkedvesebb könyveim* (34 magyar író- és művésznak e könyv számára írott cikke olvasmányairól). Bp. [1904.]

¹² A vizsgálatokról l. még UGRIN Aranka: *Olvasmányok, könyvtelvények*. = Irodalomtörténet 1976. 3. sz. 689.

Ezeknél a körkérdéseknél szélesebb körben vizsgálódott 1903-ban Mikes Lajos, aki egy könyvvásárlási statisztikáról számol be, melyet a Lampel-Wodianer kiadó „Magyar Könyvtár” című sorozatának 350 füzetéről készítettek.¹³ A füzeteket kelendőség szerint négy csoportba osztották. A legkelendőbbnek mutatkozott:

Du Maurier–Potter: Trilby
 Rostand: Cyrano
 Maeterlinck: Monna Vanna
 Oscar Wilde: Lady Windermere legyezője
 Brieux: A vörös talár. A bölcső
 Sipulusz humoreszkjei
 Mikszáth munkái
 Conan Doyle detektívregényei
 Kipling: A dzsungel könyve
 H. G. Wells kalandregényei
 Gorkij elbeszélései
 Barnum önéletrajza

Látható, hogy a szórakoztató irodalom áll az élen. Kelendőség szempontjából még e csoportba lehet sorolni Apponyi Albert válogatott beszédeit, Beöthy Zsolt Wesselényi Miklósról szóló emlékbeszédét, sőt, még a régi magyar krónikák ekkor megjelent, első magyar fordításait is. (Anonymus, Kézai, Szalárdi Krónikák, Bécsi Képes Krónika, Apor Metamorphosis, Brodarics István és Cserei Mihály históriája, Galeotto Marzio művei.)

A második csoportba a közepes kelendőségű műveket sorolták, a következő szerzőktől:

Ambrus Zoltán, Bársony István, Herczeg Ferenc, Szomaházy István, Gvadányi: *Peleskei nótárius*, Murai Károly: *Huszárszerelem* (vígjáték), Anatole France és Maupassant novellái, Dumas: *Kaméliás hölgy*, Molière és Shakespeare drámái, Byron: *Manfréd*, Keleti Gusztáv esszéje id. Markó Károlyról.

A harmadik csoportba a nehezen elkélő művek tartoztak Bródy Sándor, Dosztojevszkij és Csehov szerzőségével.

Az „alig fogytak”, negyedik csoportot Kabos Ede, Kóbor Tamás, Thury Zoltán, Tolnai Lajos, Vértesi Arnold, Kielland, Ibsen alkotja.

Már szélesebb körű Gulyás Pál „Kik a legnépszerűbb írók?” című cikkének vizsgálati területe; 1911-ben 263 könyvtárban végzett felmérése szerint a legkevesebb szerzők:

Jókai Mór	232
Mikszáth Kálmán	145
Benedek Elek	134
Verne Gyula	104
Gárdonyi Géza	84
Gaál Mózes	77

¹³ MIKES Lajos: *Mit olvas a nagyközönség?* = Politikai Hetiszemle 1903. okt. 18. 9–10.

Vas Gereben	66
Rákosi Jenő és Viktor	50
Herczeg Ferenc	39

A fenti adatok alapján a korabeli érdeklődésről általában a következők mondhatók el: az ízlés elsősorban konzervatív, kedvelt az anekdotikus-romantikus stílus. A századvég jelentősebb írói (Bródy, Ambrus, Szini stb.) nem, vagy csak kisebb mértékben szerepelnek. Igen erős a kortárs magyar klasszikusok dominanciája (Jókai, Mikszáth, Arany) – ez utóbbinak részben okozója a Jókai-, illetve Mikszáth életmű-sorozat folyamatos megjelenítése is. A 19. századi nagyrealizmus (pl. Balzacot nem említik, Zolát sem, utóbbi tiltott lévén) hiányzik az olvasmányok közül, ugyanakkor a kortárs orosz irodalom népszerű (legalábbis eladható) – Dosztojevszkij, Tolsztoj, Turgenyev egyaránt előfordul. Domináns műfaj a regény; a versolvasás háttérbe szorult. „A naturalizmussal itt-ott már átszótt, de alapjában véve romantikus és konzervatív volt a hazai közízlés és olvasói igény akkor, amikor Ady és a Nyugat ‘új időknek új dalaival’ zászlót bontott.”¹⁴

A reformkor idején a komoly műveket ajánlották a nőknek, most a női olvasás kizárólag a könnyű lektűrök körére terjed ki. Ez egyben jelzi a női szerepek megváltozását is: a közfelfogás számára a nő többé nem védangyala és támasza a férfinak, hanem az őt jogosan megillető komfort része. Kortársi megítélés szerint nem a legkifinomultabb irodalmi ízlés jellemzi a hölgyeket. Íme, 1873-ból egy vélemény:

„A Mária Valéria-utca élelmes könyvkereskedője bizonyosan jobban le van kötelezve hölgyeink iránt, mint a magyar classicusok kiadója. Azonban az is igaz, hogy a botránnyosan elhanyagolt m a g y a r nőnevelés édes-keveset tett még arra nézve, hogy a magyar irodalomnak Eleonora-lelkeket adjon.... Az előítélet az olvasás, különösen a nők olvasása ellen e regényhajhászon, ezen kölcsönkönyvtárságon alapszik [kiemelés tőlünk], ezért épen nem indokolatlan. (...) Épen a lányokat kell korán hozzászoktatni, hogy komoly dolgot komolyan olvassanak. Életrajzok, utleírások vannak itt különösen helyőkön. A nő valóságos műveltsége nem az olvasott könyvek hosszú sorában áll, ...”¹⁵

A közép- és felsőbb szintű leányiskolák és a gazdasszonyképzők az irodalmi, a művészeti és a tudományos ismeretek átadása terén sok hiányosságot mutattak. Az elmélyült olvasás, a komoly művek iránti érdeklődés felkeltése, amit a már idézett szerzőkön kívül még sokan hiányolnak, a következő majd’ 20 év alatt sem valósult meg. 1892-ben György Aladár ezt így fogalmazta meg:

„Századunk egyik büszkesége, a középosztály női felének felemelése az általános kulturmunka harcosai közé szintén érzi az általános szabály bénító hatását. A művelődés hatása alatt túltengő hatalommá lett a kölcsönkönyvtárak színvonalán álló napi jelentőségű szépirodalom, nagy íróink művei szokatlan díszben jelennek meg, hogy divatcikkiei legyenek a szalonok asztalainak, nem olvasás, de megbámultatás

¹⁴ SIMON Zoltán: *Az irodalom peremvidéke*. Bp. 1990. Múzsák, 83.

¹⁵ NÉVY László: *Régi dolgok új kiadásban. II.* = Figyelő 1873. jan. 12. 2. sz. 13–14.

czéljából s a szívet és lelket képző intézetekből jeles számmal kerülnek ki a kékharisnyások, kikenél mintha természetellenesen fejlődnek vissza a női nem veleszületett ösztöne, a család és a tűzhely szeretete.”¹⁶

György Aladár éles kritikája természetszerűleg túloz, torzít is kicsit. A kortárs bírálja társadalmát, s a női olvasás, a nők irodalmi neveltetése hiányosságainak bemutatása során nem tér ki arra, hogy a nőnevelés-oktatás színvonalához, illetve megfogalmazott céljaihoz képest már az is eredménynek tekinthető, hogy egyáltalán olvasnak. A mai olvasápszichológiában kettős kötődésnek nevezett olvasói magatartást is bemutatja:

„(...) szégyennek tartaná bármely középosztályú nő, ha a modern magyar irodalom történetében nagyobb fokú járatlanságot árulna el, irodalmi ismereteit a nagyobb rész túlnyomólag a lapokból meríti s könyveket főképp azért vesz, hogy szalonjának asztalát díszítse velük.”¹⁷

A kritikák mellett más természetű vállalkozások is sejtetik, hogy korszunkban a nők olvasóvá nevelése nem lehetett lényegtelen társadalmi kérdés. Jelzi például az is, hogy a Szent István Társulat 1888-ban megjelentette Kisfaludy Árpád Béla *Levelek hugomhoz az olvasásról* című munkáját. A pedagógiai célzatú mű – amelyből már idéztünk – konzervatív-katolikus szemszögből kívánja közérthetően tárgyalni az olvasás alapvető kérdéseit: miért, hogyan, miket olvasson egy művelt és továbbművelődni vágyó úrilány, s mindezt összeköti világnézeti neveléssel és jó tanácsokkal is. Az olvasás kegyes dicsérete mellett felsorolja annak veszélyeit is – különösen az önálló olvasástól és véleményalkotástól óv, ajánlva, hogy minden esetben támaszkodjanak idősebb, tapasztaltabb asszonyok véleményére, mert így „kisebb a tévútra jutás esélye”.

Néhány gondolata:

„A legtöbben nem azért vesznek ma könyvet kezökbe, hogy annak sorai közt a gondolatok mélységébe szállva keressék a lélektápláló igazságokat; sem az ékesszólás számára nem keresnek benne ragyogó eszméket; sem pedig valamely életpálya főadatainak okszerűbb megoldásához nem érnek tőle útmutató segítséget. Ugyan mi tehát a céljuk? ‘Mulatva okulni’ – ez a jelszó (...) És senkinek se jut eszébe az ilyen számítás jogosultságát kétségbe vonni; sőt, az általános elismerésnek hangosan szóló bizonyossága az ‘ismeretterjesztő’ irodalom.”¹⁸

„A szertelen mohóság az olvasásban, mely napjainkra valóságos betegséggé lőn (...) már csak mint idővesztő szenvedély is igen veszélyes. Rabbá tesz, és sokszor a legfontosabb kötelességeink teljesítésében akadályoz (...) A mohó olvasónak sem ideje, sem képessége az okos választásra.”¹⁹

„Ki a könyvek között csak a regényt, a regényben csak a mesét, a mesében csak az érdekesítő bonyodalmat, izgalmas jeleneteket keresi: az már előre lemondott minden hasznáról az olvasásnak.”²⁰

¹⁶ GYÖRGY Aladár: *A nők irodalmi nevelése.* = Magyar Szalon 1892. 17. köt. 81.

¹⁷ GYÖRGY Aladár: *i. h.* 85.

¹⁸ KISFALUDY Árpád Béla: *Levelek hugomhoz az olvasásról.* Bp. 1888. Szent István Társulat, 11.

¹⁹ KISFALUDY Árpád Béla: *i. m.* 28–30.

²⁰ KISFALUDY Árpád Béla: *i. m.* 98–99.

A női olvasás felvázolt szomorú állapotát vidámabb színekkel egészíti ki az, hogy 1890-ben megalakult a Műbarátok Köre, igaz, a főúri hölgyek körében. Célja a nemzeti irodalom és művészetek iránti közérdeklődés felkeltése, az ízlés fejlesztése és az ifjú tehetségek támogatása volt.²¹

A polgári családi-házikönyvtárak méreteiről és tartalmi összetevőiről konkrét adataink nincsenek,²² a korabeli visszaemlékezések, naplók, levelek szolgáltathatnak némi adalékot e kérdésben. Ilyen az 1994-ben közreadott, a Táncsics Eszter–Csorba Géza házaspár²³ által 1873–1876 között vezetett napló,²⁴ amely az értelmiségi-hivatalnok család mindennapi életét dokumentálja. Ebben 27 szerző 45 művét említik. A legtöbb művel Jókai (10 mű) és Ponson du Terrail (5 mű) szerepelt. Rajtuk kívül 1–2 Auerbach, Beöthy Zsolt, Berzelly Jenő, Cherbuliez, Degré Alajos, Daudet, a két Dumas, Gaborieau, Jósika, Paul de Kock, Kvassay Ede, Madarassy Klotild, Mark Twain, Prém József, Sauniere, Shakespeare (a Hamlettel), Sue, Szabó Richard, Táncsics Mihály, Toldy István és Verne említetik. A napló szövegéből kiderül, hogy a műveket együtt olvasták (pontosabban: felolvasták egymásnak), tehát nem lehet elkülöníteni a férj, illetve a feleség érdeklődési körébe tartozó műveket. Olvasási szokásaik fontos összetevőjét jelentették az időszakai sajtótermékek – 32 magyar napi-, illetve hetilapot, valamint 4 német nyelvűt neveznek meg; ezeket leggyakrabban a – szintén együtt látogatott – kávéházakban olvasták el, amelyek a nyilvános olvasás kulcsfontosságú intézményének tekinthetők; sajátos, hogy a könyvtárakat egyszer sem említik.

A könyv nemcsak olvasmányként, de egyre gyakrabban berendezési tárgyként is megjelenik a korszak közízlését alakítani kívánó szakírásokban. A korabeli közízlést legadekvátábban kifejező „ízlésnevelő” könyvek szerzőinek, pl. Wohl Jankának, Beniczky Irmának, illetve Faylné Hentaller Máriának a véleménye szerint két helyen képzelhető el könyv: a „komoly” művek a férfiszobában, a lakás díszéül is szolgáló albumok, díszkiadványok pedig a szalonban. Erre a korszakra alakul ki az a szokás, hogy a Biblia elkerül a lakás reprezentatív helyiségeiből, a teljességgel magánszférába tartozó hálószobában helyezik el. Tanulságos, hogy a könyvek szerepét Wohl Janka a következőkben látja:

„(...) a művészethez az otthonban tartoznak a könyvek és albumok is. Nem képzelhetünk el elegáns és lakályos salont néhány pompás illusztrált mű nélkül, mely az asztalokon elszórva nagyon élénkíti az egész kép hatását, s nagyban bizonyítja a háziak műveltségéről és műérzékéről. Olyan könyvek, mint Göthe [sic] nőalakjai Kaulbachtól, Doré Bibliája vagy Dantéja, Engelbert Seibertz Faustja s ma-

²¹ Tevékenységéről l. DALMADY Sándor: *A Műbarátok Köre 25 éves története, 1890–1914*. Bp. 1915.

²² A jelentősebb magángyűjteményekről 1886-ban jelent meg forrásértékű kiadvány ennek adatai azonban nem az általános könyvgyűjtési tendenciákról adnak képet.

²³ Táncsics Eszter Táncsics Mihály leánya volt, Csorba Géza pedig jogász. Családi háttérük és iskoláztatásuk egyaránt igényesebb tartalmú könyvespolcot sejtetne....

²⁴ *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Bp. 1994. Széphalom Könyvműhely.

gyarúl az illusztrált Petőfi, Arany fényképekkel ellátott kiadása, a 'Leányvári boszorkány' gróf Zichy Gézától stb. ép annyira ékítenek, mint bármely más díszmű. A nappalit, férfiszobákat és boudoirt is nagyon ékítik a könyvek. Itt díszes szekrényekben vagy tékákon állanak, vagy pedig a falon függő faragott deszkákra helyezve, igen szép hatásúak. Mi a bekötést illeti, az ilyen ékítéshez használt művek legszebbek, ha régi könyvek mintájára, sötét bőrbe vagy vászonba kötöttek, kevés aranyozással. Rikító színekbe kötött könyvek nem tesznek jó hatást a falon.²⁵

A könyv tárgyá válása: berendezési tárgy, kultusztárgy, státusszimbólum szerepét egyaránt ellátja. Jellemző, hogy a könyv kulturális funkcióját nem tartalma, hanem formája szerint értelmezi, a könyvnek akkor van helye a lakásban, ha látványos, szemet gyönyörködtető. Jellemző az általa ajánlott művek tartalmi összetétele is: kizárólag klasszikusokat nevez meg, a „modern” irodalmat is egy tradicionális, nem túl eredeti, de arisztokrata szerzőjű lektűr képviseli.

Wohl Janka könyvét a módosabb polgárasszonyok számára írta, feltételezve a legalább 6–7 szobás lakást. Már beszél családi könyvtárakról, jelezve ezzel, hogy könyvgyűjtemény már az „átlagpolgároknál” is található. Igaz, tartalmi összetétele más, mint a korábban megszokott nagy magángyűjtemények esetében, de külsőségeiben, berendezésében a szerzőt jól érezhetően a reprezentatív könyvtártermek inspirálták:

„(...) a könyvtár némely háznál egyszersmind a férfi dolgozó-szobája is, s ez esetben bútorzata némi hasonlatossággal bír a férfiszobában leírtakkal²⁶, csakhogy persze a falak nagy része könyvtartókkal vannak befedve. A tulajdonképpeni könyvtár azonban, mely csakis e célra rendeztetett be, egészen más elrendezést mutat. A magasan deszkázott falak sötétvörös kárpittal vannak bevonva, mely ugyan nagyrészt láthatatlanná válik a könyvtartók által, melyek befedik, azonban mégis érvényre jut, midőn a könyvtartók tetején sűrűn felállított fehér mellszobroknak előnyös háttérül szolgál. Az ablakok és könyvek előtt sötétkék szőrfüggönyök, melyek szét- és összehúzhatók. Portiéreik nehéz szőnyegekből. Ha a felső könyvsorok nem érhetőek el, könnyen összehajtható hágszó van az egyik sarokba támasztva, mely, úgy mint a többi bútor is, mahagoni fából készült. A szoba közepén álló hosszú asztal fiókokkal bír, melyek képtárczákat, herbariumokat, lepke- kő-, kagyló- és czímergyűjteményeket tartalmaznak. A kandalló előtt és különben is elszórva nagy kényelmes sötétkék ripsszel bevont zsölyeszékek. Egy asztalon az ablak mellett tellurium, az ablakok között aquarium, az üres falközökben földabroszok.”²⁷

Mai szemmel nézve feltűnő, hogy a könyvtárszoba egyik legfontosabb eleméről, a világítótestekről nem beszél – ez adódhat a fényviszonyok elhanyagolhatónak tartásából, de abból is, hogy a könyvtárnak nem a funkcionális oldalát látta-láttatta, hanem jól érezhetően a reprezentatívát. A sötétkék és vörös kár-

²⁵ [WOHL Janka]: *Az otthon*. Bp. 1882. 59–60.

²⁶ A férfiszoba berendezése főleg a dohányzóasztalból és a hozzá tartozó – rendszerint bőr – ülőgarnitúrából, az alaphütorként megjelenő íróasztalból, pihenésre szolgáló díványból vagy pamplagból valamint kisszekrényből állt. Ajánlott díszítőeleme a fegyver- vagy a pipagyűjtemény is. Részletesen erről *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Bp. MTA Történettudományi Int., 1992.

²⁷ [WOHL, Janka]: *i. m.* 191–192.

pitok, a bútor fája, a sötétítőfüggönyök jelenléte nem adekvát a könyvtárszobák feladataival. A szerző fényfelfogása annál inkább feltűnő, mert könyve többi részében, például a hálószoza vagy a dolgozószoba leírásakor többször is hangsúlyozza a jó megvilágítás szükségességét. Harmadik lehetőségként felmerül az is, hogy már általános volt a gázlámpa illetve a petróleumlámpa használata, de ezeket tűzvédelmi okokból nem vitték be könyvek közé; a régebbi gyertya és mécsvilágítás pedig még ezeknél is veszélyesebb lehetett; végül a rendkívül sötét függönyök a díszes kötéstáblákat védhették a kifakulástól. A könyves szoba berendezése adekvát volt a maquart-divattal; a túlszűfolttság, agyondíszítettség, a cirádás, sokvirágos, stílusirányokat keverő, kipárnázott-drapériázott helyiségek túlfűtött, fülledt hatást kelteve a szecessziót előlegezték.

A könyvek iránti érdeklődés, s a könyvvásárlás növekvő tendenciái, a családi könyvtárak kialakításának igénye egyre szélesebb körökben jelentkezett – a könyvvásárlás, könyvkiválasztás és a könyvkezelés kultúrája pedig korántsem volt olyan szinten, mint azt a feltételeznénk. Példa erre szintén 1882-ből Beniczky Irma szalon-leírása is:

„A szalonban a külvilággal érintkezik a család, s itt tehát a háznak a legfényesebb oldalát kell mutatnia(...) dús dísz és kiállítás úgy szólván szükséges nem csak azért, hogy megmutassuk, miszerint a szalon a modern műveltség semleges színhelye, de annak bizonyítására is, hogy annak magaslatán áll [ti. a szalon és tulajdonosa] (...) díszkötésű könyvek, albumok az asztalokon, mappák, teli réz- és acélmetszetű képekkel, érdekes rajzokkal” kell, hogy kiegészítsék a berendezést²⁸ [kiemelés tőlünk].

A polgári családok házikönyvtárainak meglétéről, esetleg méretéről primer forrásként a különféle hagyatéki és gyámügyi eljárások során készített lakásjegyzékek tájékoztathatnak. Ezek a lajstromok a puszta leírás szintjén vallanak a vonatkozó lakások lakóinak életkörülményeiről, tárgyi és ízlésbeli kultúrájukról, életmódjukról. Sajnos a könyveket nem különálló egységként tüntetik fel, hanem egy tételként, legfeljebb kötetszám megjelölésével közlik. Gyakran a hagyatéki leltár a könyveket nem is említi, ezek meglétét a bútorzat alapján feltételezhetjük csupán. A leltárak forrásszerű felhasználását tovább korlátozó tényező az is, hogy a fennmaradt leltárak jórészt a nagypolgári hagyatékokról készültek. Az viszont, hogy a leltárak tételeiket a vonatkozó lakások helyiségeinek rendjében sorolják fel, a lakáson belüli elhelyezésről ad ismereteket. Gyáni Gábor „Polgári otthon és enteriőr Budapesten” című tanulmányában²⁹ 12 belvárosi nagypolgár hagyatéki leltárát elemezte; ezek közül a legkorábbi 1875-ből származik, az utolsót 1914-ben készítették. A 12 leltár közül hat említ könyveket, a szalonban, illetve a dolgozószobaként funkcionáló úriszobában. Érdekes, hogy mindössze a könyveket külön nem említő Rakovszky-leltárban szerepelt

²⁸ BENICZKY Irma: *Művészet a házban*. Bp. 1882. 50–52.

²⁹ GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten*. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeáll. HANÁK Péter. Bp. MTA Tört. tud. Int., 1992. 27–60.

„könyvszekrény”-nek nevezett bútordarab, a szalonban; ez némileg ellentmondani látszik a korabeli lakberendezési tanácsadók ajánlásainak; mindenesetre sugallja, hogy a többi szalon egyik-másik üveges szekrényében is elhelyezhettek könyveket a nippel mellett. A külön könyvtárszoba lehetséges enteriőrjeként had idézzük a Saxlehner- lakásról készült leltár megfelelő részét:

- 3 keményfa faragott könyvtári szekrény üvegajtókkal
- 1 ülőgarnitúra: 1 dívány, 4 karosszék, 2 támlásszék, 1 hintaszék keleti szövettel
- 2 olvasóasztal keményfából
- 1 játszóasztal keményfából
- 1 házi gyógyszerári szekrény
- 500 kötet különféle tartalmú és kiállítású könyv.

Tehát a korra jellemző három, funkcionális szférára oszló lakásmodellnél a könyv a reprezentációs szférát jelentő szalonban, illetve férfi-szobában (amely általában dolgozószoba is) helyeztetik el, a látványát emelő könyvszekrényekben, illetve vitrinekben, esetleg „hanyagul odavetve” a szalonok asztalain, mint éppen olvasott mű. A reprezentációra alkalmassá a könyveket a díszes kiállítás, illetve a sorozatok egységes, összesimuló kiállítása, összhangja tette. Ez egyben a könyv bútor, berendezési tárgy szerepét is erősítette, a könyv légkörteremtő funkcióját hangsúlyozva.

Valószínűleg reális társadalmi igényt igyekezett kielégíteni Mocsáry Miklós, mikor 1899-ben szükségesnek látta megjelentetni *Hogyan bánjunk könyveinkkel?* című könyvecskéjét; ebben röviden, közérthetően összefoglalta azokat az alapvető tudnivalókat, amelyek egy nivós, nemcsak formája, de tartalma szerint is szemrevaló könyvtár összeállításához és kezeléséhez szükségesek. Kiadványa – stílszerűen – a „Hasznos könyvek” sorozatban jelent meg, 10kr-os egységáron; sajnos a megjelentetett és eladott példányszámról nincsenek adataink. Wohl Janka jó szándékú, de csak a külső néző és kissé naiv útmutatása után Mocsáry szakszerű ismertetése megérdemli, hogy idézzük néhány gondolatát:

„Könyveket két szempontból szokás vásárolni: 1. hogy tartalmukat megismerjük, 2. kiállításukért. Legcélszerűbb, ha a könyvvételnél mindkettőre egyenlően tekintettel vagyunk, mert egyik vagy másik szempont túlságos figyelembe vétele szélsőségekbe vezet. Így ha csupán a kiállításra nézünk, könnyen a bibliofil vagy bibliomán hajlamok erősödnek meg bennünk; az előbbi kifejezetten költséges, az utóbbi határozottan káros. Viszont a könyvet csupán tartalmáért venni téves nézet lenne, mivel épp oly szolgálatot tenne egy litografált jegyzet is, és az emberekben a könyvek iránti előszeretet ki nem fejlődne, mi hatásaiban az irodalmi viszonyokra is gátlólag hatna.”³⁰

A könyvek gyűjtésének alapja a tudatosság és az átgondoltság lehet:

„(...) jó könyvek ismerete díszünkre válik, ezért tanultaknál kell utána járnunk, a könyvkereskedéseket havonta legalább kétszer meglátogatnunk, és a könyvtárakról

³⁰ MOCSÁRY Miklós: *Hogyan bánjunk könyveinkkel?* Ungvár, 1899. 1–2.

megjelent jó jegyzékeket is olvasnunk...³¹ „csak jó szerzőtől vegyünk és lehetőleg a leginkább kitűnt munkáját és inkább több szerzőtől egyet-egyed, mint egytől többet. Evvel aztán elérjük, hogy ismereteink minden irányban szélesbednek... Nem eléggé ajánlható (különösen, ha még ismeretlen szerzővel van dolgunk), a kiadó személyét, üzleti hírnevét is a vételnél számításba vennünk, hacsak rossz vételt nem akarunk csinálni...³²

A könyvválasztás formai szempontjai egyben a szerző szép könyvről vallott nézeteit is megmutatják:

„Példányválasztásnál a következőkre kell ügyelni:

1. Hogy a példány felvágatlan, teljesen érintetlen legyen,
  2. hogy a margó széles legyen, és a sorok közötti távolság, valamint a betűk nagysága összhangzásban legyen a könyv alakjával,
  3. sehol ne legyen bemooskolva,
  4. a papír fénylő, fehér, s semmiesetre se legyen durva. Értékesebb a velin vagy merített papír. Arra is kell ügyelni, hogy a vízjegyek meglegyenek.
  5. ha van kritikai kiadás, úgy ez veendő.
  6. A rossz, apró nyomtatású, bár olcsóbb könyv általában véve megvétellel nem ajánlható.
  7. Ha a könyv illusztrálva van, akkor a lenyomatok tisztaságára is ügyelni kell.
- Általában az a példány választandó, melynél a levelek fordítás alkalmával nem zörögnek.³³

A könyvek elhelyezéséről a már idézett tanácsadók gondolatai ismétlődnek, de kiegészülnek a gyakorlatiasabb tanácsokkal is (különösen szívet melengető, hogy a könyvek tematikus csoportosításának is szentel egy fejezetet – ezt most terjedelmi okokból nem idézzük):

„Külön könyvtárhelyiséggel csak nagy könyvtárak rendelkezhetnek, magánosok legcélszerűbben dolgozó szobájukban állíthatják fel könyvtárukat, ha ez elegendő száraz és világos és télen át is fűtött (...) Ha célszerűségeon kívül a csinosagra és biztosságra is súlyt fektetünk, e célra alkalmasabb a könyvszekrény (...) Az elzárható könyvszekrények azért alkalmasabbak, mivel a por nem lepi el a könyveket olyan könnyen. Lehetőleg minden szaknak külön könyvszekrény szükséges (...) Hogy a kötések színe meg ne fakuljon, az üvegajtón belül függönyt is alkalmazhatunk. Hetenként egyszer célszerű kiporolni a szekrény belsejét, és évente legalább egyszer minden egyest megvizsgálni, gondosan letörölni (...). Végül ajánlhatjuk mindenkinek, hogy nyomassa rá könyveire a következő jelmondást, ha könyvtára állandóságába vetett hitét nem akarja veszíteni, hogy SUUM, NEQUE AMICOS.³⁴

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy korszakunkban a magánosok könyvvásárlásainál elválik a reprezentáció, illetve az olvasás célja; megveszik a drága, látványos díszműveket, de a lektűröket olvassák, ez utóbbiakat gyakran nem is veszik meg, csupán a kölcsönkönyvtárakból szerzik be.

³¹ MOCSÁRY M.: *i. m.* 8.

³² MOCSÁRY M.: *i. m.* 9.

³³ MOCSÁRY M.: *i. m.* 10–11.

³⁴ MOCSÁRY M.: *i. m.* 34–36.

Az olvasóközönség korabeli megítélésénél a kortársi nézőpont kissé torzító hatása érezhető: feladatuknak megfelelően bírálják az olvasókat, ízlésüket fejleszteni kívánva, s a számos, kétségkívül negatív sajátosság lajstromba vétele során elfeledkeznek a kétségtelen eredményekről: arról, hogy a társadalom széles rétegei számára lett elérhetővé az irodalom, hogy a könyvek iránti igény minden rétegben jelentkezik, s az olvasás egyre több ember számára válik mindennapi, természetes tevékenységgé, így a könyv mindennapi munkaeszköz s a nemes szórakozás lehetőségét biztosító objektum lesz. Megfigyelhető az olvasói érdeklődés irányultságainak feltárása iránti egyre növekvő érdeklődés: már nemcsak az eladási mutatók alapján próbálnak tájékozódni, hanem modern felmérési módszerek alkalmazásával közvetlenül az olvasókat kérdezik meg.

A polgárosodás korának a könyvkultúra vonatkozásában számos egyéb érdekes területe van még, amelyeket kényszerűen mellőztünk. Új közönség, új irodalom, új könyvkép, új módszerek – s egészében új életérzés, melynek teljességre törekvő feltárására nem vállalkozhattunk. A kép további kiterjesztése, árnyalása a jövő feladata.

JULIANNA MOLNÁR – ZSUZSANNA VARJU

Die Rolle des Lesens und des Buches im Privatleben des Bürgertums im Zeitalter des Dualismus

Im Zeitalter des Dualismus bedeuteten die ökonomischen, kulturellen und existenziellen Veränderungen der Verbürgerlichung auch eine Veränderung der persönlichen und gesellschaftlichen Attitüde betreffend die Bücher.

Das Lesen wurde massenmässig, es entstanden die grossindustriellen Rahmen der Bücheredition, die vorläufige Zensur wurde abgeschafft und das Niveau der allgemeinen Kultur erhöhte sich bedeutend. Dadurch wurde das Lesen auch für die grossen Massen eine natürliche, tägliche Beschäftigung, und die Bücher wurden leicht erreichbare Requisiten des Alltagslebens.

Die bürgerlichen Mittelstände bildeten die Basis der Bücheredition und des Buchhandels. Schon seit den 1870-er Jahren ist es wahrnehmbar, dass das Interesse der literarischen Kreisen sich zur Untersuchung der Ansprüche des Leserpublikums wendet. Die Vermessungen erstreckten sich aber nicht zum Grosspublikum, sondern nur zu den aktiv Mitwirkenden im kulturellen Leben. Die erste Vermessung geschah im Jahre 1893. Nach den Erfahrungen der Buchhandlungen und der Leihbibliotheken kam der grösste Anteil der Lektüre von den leicht aufnehmbaren, überwiegend frazösischen und deutschen Lektüren aus, gegenüber den Ergebnissen der offiziellen Untersuchungen, die eine starke klassische Orientation widerspiegelten.